

паритетної демократії в українському суспільстві.

Література:

1. Вища освіта України і Болонський процес. Навч. пос./За ред. В.Г. Кременя. – Тернопіль: Навчальна книга - Богдан, 2004.- 384 с.
2. Гендер і молодь: європейські виклики / за ред. О.М. Кікінежді. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 10 квітня 1009 р. – Тернопіль.: ТНПУ, 2009. – 120 с.
3. Гендерні проблеми в умовах глобалізації: українські реалії та перспективи/ за наук. ред. проф.В. Кравця. - Збірник матеріалів

Всеукраїнської науково-практичної конференції 19 березня 2010 р. – Тернопіль : ТНПУ, 2010. – 160 с.

4. Грабовська І. Джерельні основи дослідження паритетної (гендерної) демократії: український і світовий контекст// Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Українознавство. – 2007. - №11. – С.49-50.

5. Кікінежді О.М, Говорун Т.В. Гендерний вимір освітнього дискурсу у вищій школі // Особистісні виміри становлення нової парадигми сучасної української освіти. – Мон. кол. авт. / за наук. ред. Т.І. Власової і Т.М. Тально. – Дніпропетровськ: ДНУ залізничного транспорту, 2010. – С.167 – 177.

6. Україна-Євросоюз у деталях. Гендерна рівність і права дітей. – № 2(5), червень, 2010 р.

Катерина Кобченко

Емансипація по-радянськи: жінки в фізичній культурі та спорті в СССР у 1920-1930 рр.

У статті на матеріалах спортивної преси розглядається питання участі радянських жінок у фізкультурному та спортивному русі 1920-1930-х рр. як складової процесу жіночої емансипації, як це було проголошувалося радянською пропагандою. Показано особливості, труднощі, еволюцію та результати цього процесу.

In the article after the materials of the sports press the participation of soviet women on the physical culture's (fizkultura) and sports movement in 1920-1930s as a part of woman's emancipation's process as it was proclaimed by soviet propaganda is analyzed. The peculiarities, difficulties, evolution and the results of this process are shown.

Період історії радянського суспільства 1920-1930-х років позначений соціокультурними експериментами, чи не головним з яких була спроба виховання людини нового типу. Одним із важливих передумов успішності цього процесу було залучення до нього жінок. Оскільки в часи Російської імперії жінки у більшості політичних та суспільних питань були неповноправними, емансипація жінки, на противагу цьому, була одним із головних ідеологічних гасел раннього радянського часу. Отже, політика щодо жінок у цей період є яскравим прикладом «гендерного конструювання» в питаннях поведінки та зовнішності, а однією з найважливіших форм її реалізації були фізична культура та спорт, які, своєю чергою, належали до стратегічно-важливих сфер публічного життя в СРСР.

У перші десятиріччя радянської влади фізкультура та спорт були проголошені важливою складовою «культурної революції»,

а досягнення фізичної досконалості вважалася невід'ємною складовою образу радянської людини. Фізкультурні заняття були ефективним способом зібрання значної кількості людей у відносно великих колективах, у яких спортивна активність поєднувалася з ідеологічним вихованням та антирелігійною пропагандою й де міжстатеві стосунки та деякі соціальні проблеми, такі як алкоголізм, частково контролювалися та регулювалися. Спорту в цей час приписувалася здатність докорінно змінити спосіб життя населення, витіснити шкідливі звички та стати основним способом проведення вільного часу.

Проте найбільш важливою для радянської влади була можливість тримати в такий спосіб великі маси людей у добрій фізичній формі, готових, в разі потреби до участі у військових діях: «...фізкультура должна быть в первую очередь подчинена интересам производства и в задачу ее входит дополнить развитие тела рабочего и служащего, исковерканное производством, и одновременно выработать качества, необходимые красноармейцу», а також «служить развитию коллективизма» [11, с. 1]. Саме тому особливостями радянського спорту 1920-30-х років був пріоритетний розвиток колективних видів спорту, переважання групових змагань над індивідуальними, яким, у свою чергу, намагалися надати групового характеру, прикладом чого можуть слугувати популярні масові лижні забіги.

Іншою важливою рисою радянського спорту названого часу був його мілітаризований характер – включення елементів військових тренувань у фізичну підготовку, що початково (до 1923 р.)

отримало форму *Всевоучу* (рос.) – загального військового навчання. Це знайшло свій вияв у розвитку стрілецького спорту, а пізніше, особливо з кінця 1920-х років, – також кінного, парашутного спорту та спортивної авіації, а також лижного спорту, навички яких могли бути використані під час військових дій. Загальне поле фізкультурних та спортивних занять було окреслене як «спортивний фронт»³. Кульмінацією цієї політики було введення в 1931 р. Всесоюзна радою фізкультури кваліфікаційних стандартів та відзнаки ГПО (рос. ГТО) – «Готовий до праці та оборони». З іншого боку, в країні, зруйнованій війною та революцією, з низьким рівнем життя переважної більшості громадян та недостатнім медичним обслуговуванням, фізкультурні заняття могли бути засобом підвищення життєвих стандартів та стану здоров'я населення. Таким чином, уже в ранньо - радянському періоді історії «три визначальні складові спортивної політики – оздоровча, захисна та об'єднавча – були чітко визначені новим режимом» [26, р. 94].

Прагнення чемпіонства таврувалося як ознака «буржуазного спорту»; на противагу цьому, успішні представники «пролетарського спорту» мали уособлювати збірний образ типової радянської людини. Найбільш вправні спортсмени обох статей хоча й вшановувалися, особливо в 1930-х рр., як всенародні герої, проте не втратили своєї ідеологічної місії бути зразком для інших. Прикладом такої типової радянської молодшої людини мав бути персонаж з «Рассказа о неизвестном герое» С. Маршака (1938 р.) – звичайний парубок спортивного вигляду із значком ГПО, для якого подвиг є буденною справою й який не шукає за нього жодних винагород. Та найголовнішим є неможливість знайти його знову, адже подібних молодих людей – безліч: «Много в столице Таких же Значков. / К славному подвигу / Каждый Готов!»

Усі названі вище риси були характерні й для жіночого спорту. Більше того, як зазначалося вище, фізкультура та спорт посіли важливе ідеологічне місце в стратегії радянської емансипації жіноцтва. Колись сфера виключно чоловічої активності, спорт відкривав жінкам нові шляхи розвитку та реалізації, водночас даючи широке поле для діяльності офіційній пропаганді. Крім того, в питанні оздоровчої ролі фізкультурних

занять, радянські спортивні ідеологи, як, приміром М. Подвойський**, покладали особливі надії на жінок, які, як вихователі молодшого покоління, мали відіграти визначну роль у зміцненні його здоров'я.

Дискусії тогочасної радянської спортивної (й не тільки) преси, особливо з питань значення спорту та фізичного виховання як засобу соціальних змін, є одним з кращих прикладів спроби «гендерного конструювання» в поведінці та зовнішності. Тому основним джерелом нашого дослідження є матеріали спортивної преси 1920-1930-х рр. – таких видань, як загальносоюзне «Физкультура и спорт», українське – «Весник физкультуры» («Спорт»)***, особливо з огляду на обмежену кількість інших джерел, включаючи архівні, з цієї проблематики. Автор не ставить собі за мету послідовне висвітлення історії власне жіночого спорту, натомість розглядає один з найбільш яскравих і важливих сегментів проблеми радянської гендерної політики названого часу, а саме фізкультурно-спортивну активність жінок як вияв жіночої емансипації як її розуміла офіційна радянська ідеологія того часу.

У 1920-х рр. жіночий спорт, який почав розвиватися, був проголошений однією з найбільш ефективних форм досягнення «рівності» статей (не просто рівноправ'я чи рівних можливостей) жінок та чоловіків. Спроба залучення більшого числа жінок, цей їхній шлях «від плити до спортзалу» було означено як ефективну форму емансипації: «Спорт вывел женщину из затворничества «кухни и платьев» на чистый воздух и на солнце, освободил от связанности движений и дал возможность смотреть на мир открытыми и смелыми глазами. Спорт смыкает последние пятна той грязи, которой христианский аскетизм замазал человеческое тело. В спорте человеческое тело – не соблазн и «сосуд диавольский», а рабочая машина, такая же, как и мужское тело. Когда она работает хорошо, на нее так же приятно смотреть, как и на всякую хорошо работающую машину» [19, с. 17]. (Порівняння людського тіла з машиною було нерідким у революційній риторичі 1920-х

** Голова Вищої ради фізичної культури РСФСР (1921-1923), Голова Спортінтерну (1921-1927).

*** Видання мало назви: з 1922 – «Вісник фізичної культури», з 1931- «Фізкультурник України», з 1935 р. – «Спорт»; з квітня 1929 р. виходили паралельно у двох варіантах – українською та російською мовами

³ Подібно до інших ключових сфер життя, які в тоталітарному суспільстві отримали такі мілітарні означення, як «трудова фронт» чи «культурний фронт».

років, натхненній перетворюючою силою механічного прогресу).

Слід відзначити, що у 1920-х рр., коли були можливі відносно вільні ідейні дискусії, в тому числі у пресі, спортивні видання відтворювали досить реалістичну картину перебігу та складнощів залучення жіноцтва до фізкультурного руху.

Одним з ключових питань, яке постійно турбувало спортивних організаторів, була слабка участь та необхідність ширшого залучення жінок до занять фізичною культурою. Спробою змінити ситуацію було масове запровадження гімнастичних перерв на роботі, головною метою яких було зменшити вплив шкідливих умов праці. Проте такі заходи нерідко адресувалися саме жінкам в надії «охопити» їх надалі фізкультурною роботою, перепоною для чого були упередження жінок старшого віку: «А взять женщину работницу. – Да чтобы она надела трусы и майку и стала в один ряд с голоногими «девченками»? – Нет. Застыдят. Она этого не может сделать и в кружок не идет» [18, с. 1]. Іншою причиною низької спортивної активності жінок вважалася нестача часу в зв'язку з рештою обов'язків, порядок переліку яких є показовим – «общественная нагрузка плюс домашние обстоятельства (приготовление пищи, уход за детьми и т.д.)» [18, с. 1].

Хоча боротьба за новий побут та звільнення жіноцтва від «домашнього рабства» мала на меті полегшити їхні хатні обов'язки, вона була далекою від успішного завершення, залишившись переважно декларацією про наміри. «Конечно, на пути к полному раскрепощению работницы и крестьянки при нашей бедности мы еще сделали немного...», – констатував у 1929 р. журнал «Физкультура и спорт» [22, с. 1]. Це було однією з головних причин, з яких не так багато жінок були готові змінити «лязг каструль на звон коньков» і жінками-учасницями фізкультурних рухів були переважно молоді дівчата у віці 17- 20-літнього віку.

Проте на середину 1920-х рр. зростаючи пропагандистські зусилля із залучення більшої кількості жінок у фізкультурний рух принесли свої перші результати. Приміром, якщо перша Всеукраїнська олімпіада 1921 р. була суто чоловічою, вже через сім років в Українській РСР на 205 тис. чоловіків-атлетів припадало 90 тис. жінок [1, с. 12]. Звичайно, ці показники зростали переважно за рахунок молоді.

З середини 1920-х рр. почали звучати обґрунтовані рекомендації щодо необхідності врахувати при спортивних заняттях

особливості жіночого організму, а питанню зв'язку фізкультури з анатомічними та психофізичними відмінностями жінок почали приділятися більше уваги [16, с. 4]. Тут було подано деякі слушні пропозиції: «Массовые формы работы, сумма таких физических упражнений, которые приспособлены к особенностям женского организма и ее общественному положению, ритмика и пластика, содействующие физическому воспитанию ее, – вот что способно двинуть дело вперед» [5, с. 2]. При цьому, контроль за фізичним станом здоров'я фізкультурників обох статей переважно покладался на них самих – самоконтроль, до якого їх постійно закликали, адже можливості надання їм належної медичної підтримки були вкрай обмеженими. Тому радянські спортивні ідеологи та організатори в справі покращення здоров'я населення мусили покладатися на природні чинники та пробудження самосвідомості мас задля їх усвідомлення: «ибо лучший друг свободного пролетария это **солнце, воздух и вода**» (виділено в оригіналі – К.К.) [4, с. 2].

Проте далеко не всі журналісти і спортивні чиновники, які активно виступали в тогочасній пресі, приділяли достатньо уваги жінкам. Одним з домінуючих поглядів на спорт в 1920-х роках було його сприйняття як виключно силові підготовки в поєднанні з військовими тренуваннями. Звичайно, що в такій системі уявлень лишалося небагато місця для пластичних видів спорту, які могли б привабити жінок, а «надмір» художніх елементів у гімнастиці чи фігурному катанні піддавався критиці як прояви «буржуазності».

Водночас поняття «жіночий спорт» майже не вживалося, адже вважалося, що лише окремі силові види спорту на кшталт боксу чи деяких важковагових вправ були неприйнятні для жінок. Тут навіть палкі прибічники «рівності» не могли ігнорувати відмінностей між фізичними можливостями жінок та чоловіків. Так, наприклад, двох молодих жінок було критикували за заняття боксом попри застереження, що цей спорт є неприйнятним для жіночого здоров'я. З іншого боку, дискусія велася не лише з ґендерних особливостей спорту, але й стосовно «робітничого» та «буржуазного» спорту, останній з яких був неприйнятним радянській людині. До таких в Українській РСР певний час належав бокс. Окремі запеклі дискусії точилися на початку 1920-х навколо футболу і особливо його суспільного резонансу – «футболomanії».

Так, спортивний кореспондент констатував наприкінці 1920-х: «Правда, некоторые виды физических упражнений

вряд ли будут когда-либо усвоены женщиной. Мы не увидим женщин-борцов, гиревиков, боксеров. Женщина твердо решила не играть в футбол. Но таких изъятий относительно очень мало» [2, с. 7]. І справді, прикладом є, такий в наш час майже виключно «чоловічий» спорт, як хокей, що здобув популярності серед радянських жінок в 1920-ті рр.

Менш активна участь жінок у фізкультурно-спортивному русі мала й інші об'єктивні причини, такі, як нестача спортивного спорядження, яке в більшості призначалося для чоловіків. «Женщины не бегают с барьерами – основная причина – отсутствие у нас низких барьеров, женщина не прыгает с шестом – у нас мало подходящих по весу для женщин шестов и т.д.» [7, с. 4]. Серед інших чинників, які стримували спортивні інтереси жіноцтва, була незначна кількість жінок-інструкторів, що могли б краще зрозуміти та підтримати його інтереси. Приміром, у 1925 р. серед 34 випускників Всеукраїнських 6-місячних курсів інструкторів фізичної культури було лише 4 жінки [15, с. 71].

Таким чином, попри окремі успіхи, вже наприкінці 1920-х рр. було зрозуміло, що спроби масового залучення жінок до фізкультурних занять можуть залишитися декларацією про наміри, «невыполненными в жизни, потому что некому их выполнять» [17, с. 6]. Надалі це побоювання підтвердилося.

Важливу роль у створенні образу фізкультурниці відігравали візуальні зображення успішних спортсменок у пресі. При цьому певним домінуючим образом 1920-х є, в переважній більшості, жінки міцної, атлетичної будови тіла – гарні працівниці та, при потребі – захисниці революційних ідеалів. Такий образ, відповідно до «класового підходу», змальовував узагальнені типи жінок пролетарського та селянського походження. У той час як зображення атлетів-чоловіків віддавало належне їх добрій фізичній формі як результату тренувань, стосовно жінок перевага надавалася їхній природній міцній будові. Таким чином, під «жіночою красою», в рамках спортивного дискурсу, розумілися передовсім фізичне здоров'я та міць. Така перевага «маскулінізації» жіночих образів частково базувалася на попередній історії спорту: абсолютне домінування чоловіків у ньому в минулі часи призводило до асоціативного сприйняття чоловічої потуги як запоруки успіху. Тож «маскулінізація» жінок виглядала як гарантія їх спортивних досягнень. Така «дефемінізація жіночого тіла» [25, р. 90] мала в цей час відповідники

у Західній Європі в юнацькому типі жінки *a la garçon*. Проте, якщо у той час, коли в західних країнах така дефемінізація надавала жінкам юнацьких рис у статури, короткій стрижці та запозиченому з чоловічої моди костюмі, у Радянському Союзі популярний маскулінізований тип жінки був репрезентований образом комісарки (жінки чоловічого вигляду в уніформі), робітниці, а в спортивному дискурсі – фізкультурниці. Така зовнішня «маскулінізація» мала слугувати виразом ґендерної рівності, іронічно виражений у відомому діалозі булгаківських героїв, коли на питання «Вы мужчина или женщина?» була надана відповідь: «Какая разница, товарищ?»

Також і спортивна форма мала не лише слугувати цілям тренування, а й стати зовнішнім виразом рівності статей, одним з проявів жіночої емансипації. Подібне, ґендерно нейтральне спортивне вбрання чоловіків та жінок – шорти і майка – були проголошені раціональними, тоді як більш довгий та незручний одяг, який використовували жінки під час спортивних занять у недавньому минулому – наслідком «буржуазних упереджень». Отже, спортивний одяг був зовнішньою маніфестацією ґендерної рівності. «Не следует думать, что кринолин и трусики только перемена моды. Да. – от забинтованной ноги китайки, от кринолина, от «ахов» и «охов» – большой скачок к хоккею. Наши Тани и Маши, которые «коньками звонко режут лед» – и не представляют себе, какой это скачек вперед! Это не только оздоровление, это психологический перелом, это – равенство полов» [19, с. 17]. Досягненню такої «рівності» сприяли не лише жіноча спортивна форма, подібна до чоловічої: тогочасні чоловіки-плавці нерідко використовували костюми для плавання, що нагадували цільні жіночі купальні костюми.

Кампанія із залучення жіночої молоді до спортивного руху інколи спричиняла конфлікти поколінь: відомі випадки, коли матері не дозволяли своїм дочкам брати участь у спортивних нарадах, одягненими в майки та шорти. Батькам могло здатися, що марширування юних дівчат у подібному вбранні головною площею, яка, як місце офіційних військових парадів та інших офіційних заходів міцно асоціювалася із маскуліністю, було нічим іншим, як приниженням.

На думку спортивних ідеологів того часу, спільні спортивні заняття представників двох статей мали слугувати врегулюванню ґендерних та сексуальних стосунків. Згідно статистики, особи, які займалися

фізкультурою, розпочинали сексуальне життя в середньому на 1,5 роки пізніше за своїх «неспортивних» ровесників. Більше того, спільні спортивні практики мали змінити ставлення до жінки: «Уменьшается половая возбудимость также и вследствие привычки к обнаженному телу, получающейся при совместных занятиях юношей и девушек. Мужчина и женщина физкультурники привыкают смотреть друг на друга не как на предмет своих вожделений, а как на соратника и товарища по работе» [9, с. 4]. Отже, спорту приписувалася унікальна та виключна роль у врегулюванні сексуального життя особистості.

Передбачалося також, що учасники фізкультурного руху стануть першими, хто виробить у своєму середовищі товариське ставлення до жінок та подаватиме в цьому приклад іншим. У цьому процесі важливими були обидві складові – підвищення самооцінки жінок і зміна чоловічого ставлення до них, утвердження партнерських стосунків: «Там, где есть мяч и диск – там нет места для домостроя, для рабства» [19, с. 17].

Проте відстань між задекларованими цілями та їх подальшою реалізацією продовжувала залишатися значною. Впровадження нової моделі ґендерних стосунків далеко не завжди знаходило підтримку в самих спортивних колах, у яких жінки нерідко стикалися як з ігноруванням їхніх потреб, так і, ще частіше, традиційним ставленням до жінок та їх суспільних ролей.

Політико-економічні зміни кінця 1920-х – початку 1930-х рр. торкнулися усіх сфер життя та виявлялися також у істотних ідеологічних зрушеннях у перегляді суспільних установок, передовсім у ґендерній сфері.

Так, процес індустріалізації призвів до суттєвого зростання кількості промислових робітників, яке відбувалося, в значній мірі, за рахунок жінок, яким нерідко призначалися важкі та некваліфіковані види праці. Потреба держави в жіночих трудових ресурсах знайшла офіційний вираз у новому трудовому законодавстві 1931-1932 рр., яким значно зменшувалася кількість нежіночих професій. У сфері суспільного життя домінування громадських (фактично державних) інтересів над приватними ще більш посилювалося, а особисті інтереси громадян ставали сферою державного контролю. Ставлення до жінок та тлумачення суспільної ролі жінки поверталось до традиційної моделі ґендерних стосунків, закріплених законами 1936 р., якими заборонявся аборт (офіційно – внаслідок численних прохань самих жінок) та ускладнювалася процедура розлучення.

Завдяки цим заходам радянське керівництво намагалося вирішити демографічні проблеми, спричинені, зокрема, Голодомором, колективізацією і репресіями та забезпечити стабільне зростання населення – нових працівників та вояків.

Тому, починаючи з 1930-х рр., на протязі усієї подальшої історії СРСР, «справжньою» жінкою вважалася та, що поєднувала материнство з повною зайнятістю на роботі. Ця специфічна модель, означена в західній літературі як «подвійний тягар» (англ. «double burden») в офіційній радянській ідеології підносилася як вияв жіночого рівноправ'я. Відповідно були сформульовані в цей час задачі фізкультури для жінок (цікавим є порядок, тобто субординація соціальних ролей жінки): «Наша фізкультура повинна виховати жінку соціалістичної праці, жінку – бійця за Радянський Союз, жінку – здорову матір» [8, с. 1].

Зміни кінця 1920-х рр. знаменували собою не лише введення планової економіки, але й закінчення ери «революційного романтизму» в ідеологічних дискусіях [26, р. 94] та переходу до панування жорстких ідеологічних установок. У спорті, як і в інших сферах життя, значну роль почало відігравати прагнення найвищих досягнень, а мілітаризація, властива спорту і раніше, набула домінантного характеру. Кульмінацією та символічним апофеозом політики тотального панування держави над суспільним життям громадян і демонстрацією її міцї, єдності та обороноздатності стали чисельні святкові паради, які незмінно супроводжувалися масовими виступами фізкультурників, нерідко з міліарним ухилом.

У 1930-ті мілітаризація спорту, антиімперіалістична та антивоєнна істерія підвели фізкультуру до перетину тонкої межі між фізичною підготовкою та військовими тренуваннями, а ідея залучення мас, у т.ч. жіночих, до спортивних занять набували нового значення. Революційна ідеологема емансипації як такої перетворилася на прикриття державної потреби вербування нових трудових та військових кадрів. «Прагнучи надати відмінних навичок військової підготовки як чоловікам, так і жінкам, радянські журналісти повернули радянський дискурс у питанні ґендерної рівності в іншу, формально маскуліну сферу – військову підготовку цивільного населення» [24, р. 635]. Усе це підсилювалося сталінською антивоєнною істерією.

У цей час кампанія із «охоплення» молоді фізкультурним рухом набула свого апогею. Підсилені загальною

пропагандистською кампанією, такі воєнізовані заняття, як стрільба та авіація, ставали все більш популярними й серед жінок. «Робітнице, вчися стріляти!», – закликали численні плакати. Більше того, такі «жіночі» якості, як відповідальність та терплячість виглядали цілком корисними в цій справі. Спортивні видання все більше рясніють фотографіями жінок, успішних у стрільбі з різних видів зброї від пістолета до кулемета. Вже один з ранніх посібників з навчання стрільбі стверджував: «Совершенно необходимо обучать стрельбе и разрешать вступать в кружок женщинам наравне с мужчинами. Обучение стрельбе юношей допустимо с 14 лет, девушек с 16 лет, а в отдельных случаях еще и раньше» [10, с. 31].

Фізкультурники, крім своїх безпосередніх завдань, отримували також нові соціальні функції: бути передовиками на виробництві, виконувати та перевиконувати п'ятирічні плани, в селах – агітувати за вступ у колгоспи, допомагати з сівбою та «битвою за врожай» [3, с. 3; 20, с. 16].

Коли молода дівчина Ліда Дзінаєва, перша жінка, яка опанувала складний механічний процес на станку на її годинниковому заводі, намагалася, як і чимало її попередників, уникнути цього завдання, майстер цеху зупинив її словами: «Какая же ты физкультурница, если начинаешь ныть?» та «Ты же физкультурница. Физкультурнице стыдно работать медленнее других». Після такого заохочення, Ліда та очолювана нею бригада стали ударниками виробництва [21, с. 4]. На фізкультурників покладалася також місія бути авангардом молоді. Нерідко організовані загони фізкультурників відряджалися на «битву за врожай» у знесилені колгоспним будівництвом, чи Голодомором, як в Україні, села. Таким чином радянська система, використовуючи пропагандистські гасла, насправді вміло спрямовувала ентузіазм та патріотизм молоді у власних цілях.

При цьому фізкультурний рух залишився переважно міським феноменом. Знесилені радянськими соціально-економічними перетвореннями селяни зберігали крім того більш консервативні традиційні цінності та стосунки. Це було однією з причин того, що сільський спорт, попри пропагандистські зусилля радянської влади, залишався у зародковій стадії. Для подолання цієї ситуації з середини 1930-х років починається кампанія по залученню спортивного руху до села. У цьому відношенні постаті окремих героїв селянського походження, такі як льотчиця Поліна Осипенко, були дуже важливими для

радянської пропагандистської машини. Але попри всі докладені зусилля, фізкультурний рух у передвоєнному радянському суспільстві залишився переважно явищем, властивим великим та середнім містам. Коли восени 1929 р., ще до початку руйнівних перетворень на селі, відбулася перша селянська спартакіада на Харківщині, у ній серед 170 учасників було 50 жінок. Проте, судячи з наведених даних, ці учасники в більшості були мешканцями районних центрів, а кількість власне селян була значно меншою [15, с. 97].

Однією з найбільш престижних сфер жіночої спортивної активності в 1930-ті рр. стала авіація, на прикладі якої ми розглянемо зразки емансипації жінок у спортивній та професійній сферах. «Пілоти та офіцери були зразками для наслідування для радянської спортивної молоді. Радянські льотчики, «сталінські соколи», як їх часто називали, посідали особливе місце у радянській символічній ієрархії» [24, р. 630]. Щоправда, піонеркам цієї справи доводилося долати упередження щодо ролі жінок у цій сфері та доводити свою здатність до неї. Одна з перших жінок-льотчиць початку 1930-х Валентина Гризодубова згадувала, як важко їй було навчатися в льотній школі Осоавіахіму: «Сказать откровенно, мне было очень нелегко в летной школе. Я училась в ту пору, когда не особенно верили в способности девушек, пришедших в авиацию. Каждую мою ошибку чрезмерно раздували»; в результаті чого вона вирішила заручитися підтримкою впливової особи, яка б могла повірити в її здібності та серйозність намірів, і лише звернення до наркома важкої промисловості Григорія (Серго) Орджонікідзе, якого їй вдалося переконати в тому, «что здоровая девушка может быть в полете равноценна мужчине», допомогло їй здійснити свій намір [13, с. 6]. Її колега Поліна Осипенко так само зустріла спротив, щойно висловила прагнення літати. Коли вона поділилася цими планами зі своїм «женихом, комсомольцем, парнем из нашего села», який сам був старшиною у школі льотчиків, його відповідь була недвозначною: «Не бабье это дело, и не выдумывай. Ненавижу женщин в брюках» [12, с. 122]. Попри зусилля офіційної пропаганди, подібні переконання щодо жінок у «чоловічих» професіях були досить сильними, особливо в провінції. Але серед жінок були й ті, хто приймав кинутий їм виклик. Так, вже вступивши до льотної школи, Поліна Осипенко зустрілася там з іншими жінками, які шукали себе в авіації, і опинилася у

змішаній групі з дев'яти чоловіків та трьох жінок [12, с. 123].

Сексистське ставлення колег-чоловіків нерідко виявлялося також по відношенню до жінок, які займали керівні посади у спортивній чи військовій сферах: «Мы знаем, что очень часто мужчины смеются над женщинами-инструкторами, оказывают нетоварищеское отношение к женщинам, что является, конечно, совершенно недопустимым. Как следствие – отсюда мы наблюдаем, с одной стороны, слабое, медленное, с опаской проводимое выдвижение женщин, а с другой отказ самих женщин идти на физкультурную работу во избежание диких насмешек со стороны различного рода ханжей, головотяпов, а иногда и просто хулиганов», при тому, що «практика мест показала, что в подавляющем большинстве женщины великолепно справлялись со своей работой» [22, с. 1].

Ставши інструктором в льотній школі, Валентина Грізодубова й у цій якості зіткнулася з подібними проявами, коли над її учнями підсміювалися: «Какие из вас выйдут пилоты? Учитесь-то у бабы!», – це в той час, коли її група закінчила школу без аварій та вважалася однією з кращих у школі [13, с. 6].

Наприкінці 1920-х кількість жінок-фізкультурниць лишалася незначною – жінки на спортивних святах складали приблизно 20 відсотків від учасників [5, с. 2]. Хоча протягом кількох наступних років ця цифра зростала, спорт високих результатів лишався справою значної меншості: станом на 1935 р. серед 2035000 спортсменів СРСР, тих, хто склав нормативи ГПО першого, базового рівня, жінки складали 350 000 осіб, тобто трохи більше 17 відсотків [6, с. 142].

У 1930-ті рр. узагальнений образ вправного спортсмена поступається місцем постатям персоналізованих героїв, які стають популярними всенародними улюбленцями. «Країна має знати своїх героїв» – це гасло, сформульоване Сталіним, стає основою нової спортивної політики. Проте попередній образ узагальненого радянського героя не зник, навпаки, він набув персоніфікованих індивідуальних рис. Роль національних символів відтепер мали відігравати визначні особистості. Завдяки пропаганді у відомих спортсменів з'являлися тисячі шанувальників і частково – послідовників. Цей «пантеон» не був надто великим, але й уже названі перші жінки-пілоти також належали до нього. Завдяки своїй ролі визнаних героїв, останні мали бути героями в усьому: для більшості з них членство в Комуністичній партії чи праця в державних інституціях (громадських на кінець 1930-х майже не лишилося) була

практично невідворотною. Так, Поліна Осипенко очолювала жіночу раду (рос.: женсовет), у той час як Валентина Грізодубова була депутатом Верховної Ради СРСР. Держава виявляла цікавість й до особистісного життя героїв, яке теж мало виглядати бездоганно. Так, П. Осипенко, повідомляла про те, як її чоловік з недисциплінованого працівника та військового перетворився на передовика-«стахановця». Попри офіційно-радянський характер її висловлювань, зміст їх досить цікавий: «Конечно, его перевоспитала партия большевиков и замечательная морально-политическая атмосфера Красной Армии. Но то влияние, которое я оказывала на него изо дня в день, немало этому помогло» [12, с. 124].

Проте досягнення та статус цієї порівняно невеличкої групи офіційно визнаних героїв не міг серйозно допомогти значній кількості жінок, які хотіли б наслідувати їх приклад. Вони мусили стикатися із сексистським ставленням своїх колег-чоловіків або страждати від результатів формального підходу до організації спортивних чи військових тренувань.

У 1930-ті рр. уявлення про жіночу красу повертаються до «класичних» канонів: «Спільнота радянських спортсменів порівнювалася із грецькими атлетами» [25, р. 61]. Прикладами такої «класичної» краси були численні «спортивні Венери» художників Олександра Дейнеки та, особливо, Олександра Самохвалова, прототипами яких, як правило, виступали реальні спортсмени: так, приміром, його «Дівчина з ядром» увічніює образ чемпіонки та рекордсменки СРСР харків'янки Зої Синицької. Використання канонів класичної грецької краси було важливою складовою героїчних образів радянських спортсменів та показу їх доброї фізичної підготовки. Спортивна сфера була єдиною у мистецтві 1930-х рр., яка дозволяла, за умов нових пуританських настанов радянської моралі, зображати оголені тіла: тут ця оголеність слугувала підкресленню досконалості людського тіла. Картини, що зображали радянських спортсменок, практично позбавлені еротичного забарвлення: це гімн природній красі здорових молодих тіл.

Навіть відомі спортсмени, такі як, перші жінки-герої Радянського Союзу льотчиці Поліна Осипенко, Валентина Грізодубова та Марина Раскова, попри значні професійні успіхи, відповідний заняттям зовнішній вигляд – уніформу, не відмовилися від звичних жіночих ролей. Усі вони були одружені, дві останні мали дітей. Більше того,

представлений пресою образ Валентини Грізодубової цілком відповідав уособленням образу успішної радянської жінки – професіонала та дбайливої матері. Сама вона повідомляла журналісту: «Мой ребенок – огромная радость. После рождения «Соколика» я не прекращала своей летной работы, которую я так люблю. Только теперь я летаю чаще всего по ночам, когда мальчик мирно спит» [13, с. 6]. Той факт, що вона грала на фортепіано та слідувала за своєю зовнішністю довершували її образ ідеальної радянської жінки. Звичайно, вона, як і деякі інші успішні жінки-спортсменки, які поєднували свої спортивно-військові заняття з материнством, так як, наприклад, парашутистка Муза Малиновська [14, с. 38-55], мусили перекласти частину обов'язків по догляду за дитиною на своїх матерів, а частково навіть на чоловіків. Проте такий тип жінки, «створив нетрадиційний розподіл праці в родині та створив простір для жінок, які, відправляючись на завдання, залишали б дітей на чоловіків, що в очікуванні лишалися вдома» [24, р. 646].

Наслідки політики та пропагандистської кампанії по залученню жінок до фізкультурно-спортивного руху в 1920–1930-х рр. важко оцінити однозначно. З одного боку, задекларована рівність статей дійсно відкривала жінкам певні можливості самореалізації в спорті й тому була певним проявом емансипації. Успіхи в цій царині надалі надавали деяким успішним спортсменкам пролетарського чи селянського походження також ширші можливості в навчанні чи кар'єрі. Повага до спортивних досягнень, властива радянському суспільству, забезпечувала успішним спортсменам подальший кар'єрний шлях, зокрема надавала певні преференції перед іншими в здобутті вищої освіти.

З іншого боку, радянська пропагандистська машина спрямовувала спортивні успіхи жінок у власних цілях. Ідея досягнення жінками рівноправ'я шляхом спортивних занять швидко втратила свій революційно-романтичний ореол та стала частиною загальнополітичної програми підготовки «солдатів» революції обох статей. В результаті жінкам пропонувалося лишатися в офіційно запропонованих вузьких рамках поведінки «радянської жінки» – образі, який будувався на протиставленні «буржуазним дамам» і почасти пропонував наслідувати чоловічі форми поведінки та зовнішності. Головним завданням такої політики було більш ефективно перетворення жінок на членів радянського колективу.

Значну роль в радянському політичному режимі відігравала політика мілітаризації, що особливо відчутно торкнулося спорту. Держава швидко зрозуміла потужність у цій справі жіночого контингенту. Риторика революційних перетворень у сфері статево-рольових стосунків і збільшення ролі жінок наповнилася іншим змістом: задекларована емансипація стала зручним прикриттям державних цілей із використання жіночого ресурсу. Проголошена рівність жінок з чоловіками на практиці означала бути «не гірше за чоловіка»; це в повній мірі стосувалося й спортивної політики.

Виклик, кинутий пропагандою, спонукав багатьох молодих жінок відповісти на нього та довести свої здібності собі та оточуючим. Частина жіночої молоді справді прагнула емансипації як її представляла офіційна пропаганда: у чітко визначених формах, у слід загальному напрямку більш чи менш свідомо. У фізичній культурі як сфері попереднього чоловічого домінування в попередні часи це наслідування «чоловічих стандартів» було найбільш відчутним, попри звичайну спробу адаптувати ці стандарти відповідно до фізичних можливостей жінок. Тому не дивно, що досягнення жінок у спорті нерідко порівнювалися з чоловічими: «...в лице лучших своих представительниц женский спорт уже далеко перегнал «средняцкий» мужской уровень» [2, с. 7]. Отже, емансипація в фізкультурних та спортивних досягненнях нерідко означала рівняння на чоловічі стандарти.

Поняття «фізкультурник» та «фізкультурниця» були також політизовані, наближаючись за своєю суспільною роллю до представників передової молоді. Подібно до комсомольців, інколи ці ролі поєднувалися: комсомол брав участь в організації фізкультурного руху, а його члени заохочувалися до спортивних практик; з іншого боку, передбачалося, що фізкультурники проходили відповідні сходи ідеологічного виховання. Спорт та фізкультура стали стратегічно важливими у підготовці до майбутньої війни проти імперіалістичних ворогів. Фізкультурникам ставилося завдання бути готовими до праці та оборони. Пропаганда відіграла у цьому процесі значну роль. Слід також пам'ятати про те, що спортивні клуби та товариства були для молоді одними з найбільш важливих місць спілкування та проведення вільного часу.

Жінкам справді надавалася можливість опанування деяких видів діяльності, які досі вважалися «чоловічими», однак запропонований їх перелік залишався

незначним. Проте і у таких «чоловічих» професіях, як авіація, парашутизм, стрілецький спорт, жінки проявили себе успішно. Зусилля держави виявилися успішними: політика мілітаризації, патріотична пропаганда вкупі з романтизацією образів героїв далася взнаки в роки війни, протягом якої добровільна мобілізація привела на фронт понад 800 тис. молодих жінок [24, с. 652].

Відомо, що в цей час на Заході спорт так само вважався важливою складовою жіночої емансипації, яку визнавали й самі жінки. Так, одна з німецьких спортсменок у 1927 р. писала про значення спорту для особистісного розвитку жінки: «Ми вимагаємо, щоб для жінок у спорті не було жодних догм, лише свобода та індивідуальність. Ми вимагаємо для жінок можливості всебічної освіти та розвитку на благо людства. Ми прагнемо творення нового жіноцтва за принципом не окремої статі, а загальнолюдських» [23, с. 69]. Проте, якщо для німецької феміністки заняття спортом було результатом вільного вибору та власної ініціативи, то у Радянському Союзі він був ідеологічно детермінованим. Ставши важливим інструментом емансипації «згори», накинута жінкам державною владою у певних формах, які дедалі звужувалися відповідно до потреб держави, виявом чого стала мілітаризація спорту. Якщо для західних феміністок заняття спортом були проявом свободи та індивідуальності жінки, то спорт радянських жінок передбачав зміцнення суспільних колективів і уніфікації особистих інтересів їх членів.

За таких умов участь у фізкультурному та спортивному русі могла бути справжньою емансипацією лише для тієї частини активного жіноцтва, чії нахили та інтереси співпадали із запропонованими вузькоспеціальними сферами спортивних, а пізніше – технічних і воєнізованих занять. Також для тих у кого уявлення про самореалізацію відповідало можливості брати участь у цих заняттях нарівні з чоловіками, проте їх кількість не могла бути значною.

Література:

1. Буценко А. V-річчя радянської фізкультури на Україні. Х., 1928, 39 с.
2. В.Я. Достижения советских физкультурниц // Физкультура и спорт, 1929, № 10, с. 7.
3. Восьмое марта, Физкультура и спорт, 1931, № 7, с. 3.
4. Долженко. Октябрьская революция и физическое оздоровление рабочего класса // Вестник физической культуры, 1922, 7 ноября, с. 2-3.
5. Ещин Д. Вовлечем в физкультуру трудящуюся женщину // Физкультура и спорт, 1929, № 10, с. 2.
6. Женщины в СССР. Статистический сборник. М., 1937, 190 с.
7. Женщины, занимайтесь легкой атлетикой! // Физкультура и спорт, 1929, № 10, с. 4.
8. За мільйони фізкультурниць // Фізкультурник України, 1932, № 5, с. 1.
9. Ивановский Б. Половая жизнь и физкультура // Физкультура и спорт, 1929, № 1.
10. Короновский В.Н., Тевяшов Е.Е. Основы стрелкового спорта в рабочих кружках. Л., 1926, 86 с.
11. Лapidус Д. Как строится физическое оздоровление трудящихся УССР // Вестник физической культуры, 1923, № 12, с. 1.
12. Летчик Полина Осипенко // Советские женщины /...стенограммы бесед с выдающимися женщинами нашей страны. /, М., 1938, 130 с.
13. Наумов В. Валентина Гризодубова // Физкультура и спорт, 1938, № 3, с. 6.
14. Никонова О. «Давайте прыгать, девушки!» или советский патриотизм в гендерном измерении // Гендерные исследования, 2005, № 13, с. 38 – 55.
15. Олейник Н.А., Грот Ю.Н. История физкультуры и спорта на Харьковщине. (Люди, Годы, Факты, 1874-1950). Т. 1, Х.: ХДАФК, 2002, 376 с.
16. Пеллингер И. К вопросу о гинекологическом контроле (в порядке обсуждения) // Физкультура и спорт, 1929, № 10, с. 4.
17. Пеллингер И. Оздоровление физкультурниц // Физкультура и спорт, 1929, № 17-18, с. 6.
18. Радио на помощь физкультуре // Физкультура и спорт, 1929, № 6, с. 1.
19. Солоневич И. От кринолина... к хоккею // Физкультура и спорт, 1928, № 10, с. 17.
20. Фізкультурник – на більшовицьку сівбу // Фізкультурник України, 1932, № 6, с. 16.
21. Шеретюк Н. Первая в первой ударной // Физкультура и спорт, 1931, № 32 – 33, с. 5.
22. Шире вовлекайте физкультурниц // Физкультура и спорт, 1929, № 10, с. 1.
23. Annemarie Kopp. Emanzipation durch Sport (1927) // Frau und Sport, / G. Pfister (Hrg.), Frankfurt/Main: Fischer Taschebuch Verlag, 1980 s. 69 – 70.
24. Krylova, Anna. Stalinist identity from the viewpoint of gender. Rearing a generation of professionally violent woman-fighters in the 1930s Stalinist Russia // Gender and history, , Vol. 16, № 3, November 2004, s. 626-653.
25. Levent, Nina Sobol. Healthy spirit in a healthy body: representation of the sports body in Soviet art of the 1920s and 1930s. Frankfurt/Main: Lang 2004, 192 s.
26. Riordan, James: Sport in Soviet society. Some Aspects of the Development of Sport in the USSR // Stadion. Zeitschrift für Geschichte des Sports und der Körperkultur, 1976, II, p. 90-120.